

ELS SICANS, IBERS DEL XÚQUER A SICÍLIA?

JOSEP FRANCESC BISBAL I CHINESTA

ALGEMESÍ, LA RIBERA ALTA

Resum: A les fonts clàssiques trobem un conjunt de citacions que ens remeten a un origen ibèric dels sicans de Sicília, concretament provinents del riu *Sicano* (Xúquer), postura defensada per alguns investigadors moderns. No obstant això, veurem com aquesta posició serà rebatuda ja des d'antic per altres autors grecoromans, així com també per l'arqueologia contemporània.

Abstract: In the classical sources there are a group of quotes that refers us an Iberian origin for the Sicanian people of Sicily, specifically from the river *Sicano* (Xúquer), position defended by some modern scholars. However, we'll see how this position is refuted by other Greco-Roman authors and by the contemporary archeology.

Paraules claus: Ibers, Sicans, Sicília, Xúquer, Protohistòria, Fonts Clàssiques.

Key words: Iberians, Sicanians, Sicily, Xúquer (river), Protohistory, Classical Sources.

*Φίλιστος μὲν γὰρ φησιν ἐξ Ἰβηρίας αὐτοὺς ἀποικισθέντας κατοικῆσαι τὴν νῆσον,
ἀπὸ τινος Σικανοῦ ποταμοῦ κατ' Ἰβηρίαν ὄντος τετυχότας ταύτης τῆς προσηγορίας*¹

*Attollit inde se Sicana civitas
propinquo ab amni sic vocata Hibericis*²

¹ Diodor de Sicília, "*Bibliotheca Historica*", V, 6, 1.

² Ruf Fest Aviè, "*Ora Maritima*", 479-480.

‡ Els sicans com a ibers a les fonts clàssiques

El nom dels sicans, un dels pobles protohistòrics que vivien a l'illa de Sicília quan aquesta va rebre el contacte i la posterior colonització de fenicis i grecs, ha aparegut molt sovint lligat a la història del País Valencià. Certa historiogràfica d'arrel clàssica, que tindrà sobretot una gran repercussió entre els historiadors locals de les Riberes Alta i Baixa, ha volgut veure en els sicans un poble ibèric emigrat des de les ribes del riu Xúquer a la gran illa mediterrània. La seua font són un conjunt de cites d'autors grecoromanes, sobretot a partir de dues referències fetes a les obres dels historiadors Tucídides i Diodor Sícul, que situen l'origen d'aquesta ètnia siciliana al voltant del riu *Sicano* d'Ibèria, i que seran seguides per una munió més de citacions, tot i que no tant detallades.

Així, pel que fa a Tucídides (460-395 a.C), a un dels passatges del sisè llibre de la seua "*Història de la Guerra del Peloponès*" se'ns descriuen els diferents poblaments humans de Sicília previs a l'arribada dels grecs, des dels temps mítics dels ciclops i dels lestrígons fins a la conquesta de part de l'illa pels sículs i la colonització dels fenicis, passant per l'arribada dels sicans. Concretament, ací tenim el fragment que esmenta els sicans i la seua arribada a "*Trinàcria*":

Tucídides, "*Història de la Guerra del Peloponès*" VI, 1-2:

«Es conta que els més antics pobladors d'una part del país foren els ciclops i els lestrígons, dels quals jo no puc dir la seua raça, ni d'on arribaren o a on emigraren. Prou tenim amb allò que han dit els poetes i amb l'idea que cadascú, d'una o d'altra manera, s'ha format sobre ells. Semblar ser que després d'aquests els primers en establir-se a l'illa foren els sicans, que, segon allò que afirmen ells mateixos, inclús serien anteriors, doncs diuen ser autòctons, però, segons l'evidència de la veritat, eren ibers que foren expulsats pels lígurs de la zona del riu Sicano, a Ibèria. I fou per ells pel que l'illa, que abans s'anomenava Trinàcria, rebé

aleshores el nom de Sicània. Encara avui habiten la part occidental de Sicília»³

L'altra referència principal es troba al quint llibre de la "*Bibliotheca Historica*" de Diodor Sícul (s. I a.C), on aquest autor cita dues teories al voltant de l'origen dels sicans, la teoria autoctonista de Timeu de Taormina (ca. 345-250 a.C) i la defensada per Fílist (435-356 a.C), un altre historiador grec sicilià, partidari d'un origen ibèric dels sicans. Ací tenim la segona:

Fílist, per mitja de Diodor de Sicília, "*Bibliotheca Historica*" V, 6, 1:

«Perquè Fílist diu que aquests (els sicans), emigrats d'Ibèria, s'establiren a l'illa, i que aquest nom (Sicània) té el seu origen en un riu Sicano que hi ha a Ibèria»⁴

Com veiem, ambdues cites coincideixen en donar al sicans una gènesi ibèrica, i que el seu lloc d'origen estaria al voltant d'un riu anomenat *Sicano* que es troba a Ibèria. Tucídides, a més, ens ofereix la versió dels propis sicans, que insisteixen en el seu caràcter d'autòctons, en canvi, després els contravé apel·lant a "*ὡς δὲ ἡ ἀλήθεια εὐρίσκεται*", «segons l'evidència de la veritat», per dir-nos que la seua arribada a l'illa hauria estat causada per l'expulsió que patiren de la seua terra original per part dels lígurs. Als comentaris que Arnold Wycombe Gomme féu al voltant del text de Tucídides, troba que al darrere d'aquesta apel·lació a la "*ἡ ἀλήθεια*" hi ha una altra font històrica (Gomme *et alii*, 1970, pp. 199 i ss.), un text sobre les primitives migracions a Sicília que seria part de la "*Història de Sicília*" d'Antíoc de Siracusa (ca. 420 a.C), obra que no ha perdurat fins a nosaltres però de la que coneixem la seua existència gràcies a les mencions fetes als tractats de Diodor Sícul o Dionisi d'Halicarnàs (ca. 60 a.C-7 d.C), entre d'altres.

³ Traducció al valencià a partir de l'edició de Torres Esbarranch de "*Historia de la Guerra del Peloponeso. V-VI*", edició 2000, Gredos, pp. 164-165.

⁴ Traducció al valencià a partir de Rabanal Alonso, 1985, p. 14.

Aquests dos texts no seran els únics que esmenten un origen ibèric per als sicans (Chofre, 2002, pp. 47 i ss.), però sí els més antics conservats i dels que, molt probablement, beuran la resta dels posteriors: Estrabó (ca. 63 a.C - 24 d.C), al parlar dels pobles de Sicília que es troben els grecs, recull una informació d'Èfor de Cumes (s. IV .C), segons la qual els ibers van ser els primers habitants de l'illa, esment que relacionaríem amb els sicans. De la mateixa font partiria Scymnus de Quios (s. II a.C) al dir que el nom primitiu de "*Trinàcria*" provindria de la llengua ibèrica dels seus primers habitants. Dionisi d'Halicarnàs seguiria a Tucídides, referint-se de nou a l'arribada dels sicans fugint dels lígurs i al canvi de nom insular a "*Sicània*" per motiu d'aquests.

Entre els autors llatins veiem com van apareixent nous afegitons a la versió original: amb Tiberi Sili Itàlic (s. I d.C) els sicans arriben a Sicília després del regnat d'Antifàt i dels ciclops, provinents d'un lloc anomenat "*Pyrene*" (els Pirineus)⁵, mentre que amb Gai Juli Solí (s. III d.C) trobem que, molt abans de la Guerra de Troia, els ibers arriben a Sicília dirigits pel seu rei *Sicano*, que donarà nom a l'illa. Més tard, Maure Servi Honorat (s. IV d.C) esmenta als sicans com originaris d'*Hispania*, i que el seu nom prové del riu *Sicoris* (Segre), a diferència de la versió de Tucídides i de Fílíst.

✂ El riu *Sicano*, el Xúquer

Com hem vist, llevat dels cassos de Servi Honorat i de Sili Itàlic, hi ha una clara relació entre els sicans i el riu *Sicano* d'Ibèria a les fonts que defensen o esmenten l'origen ibèric d'aquest poble protohistòric sicilià. I serà en la identificació d'aquest riu *Sicano* on trobarem el vincle historiogràfic entre els sicans i el passat del País Valencià, quan aquest serà identificat com el riu

⁵ Sili Itàlic, *Punica*, 14: "*Post dirum Antiphatae sceptrum et Cyclopiæ regna vomere verterunt primum nova rura Sicani Pyrene misit populos, qui nomen ab amne ascitum patrio terrae imposuere vacanti.*"

Xúquer partint de la descripció de la costa mediterrània peninsular que fa Ruf Fest Aviè (segona meitat del s. IV d.C) al poema "*Ora Maritima*":

Ruf Fest Aviè, "*Ora Maritima*":

[464-465]: "*La tribu dels gimnetes estigué assentada en aquests llocs fins a la llera del riu Sicano, que al costat seu flueix*".

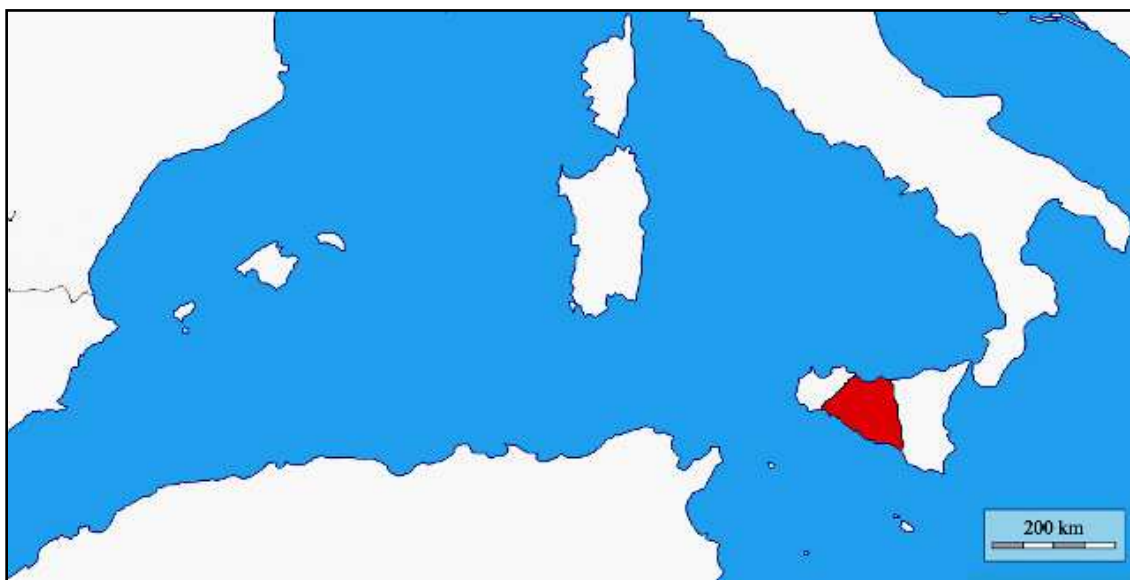
[479-480]: "*Es troba després la ciutat de Sicana, anomenada així pels ibers pel riu pròxim*".⁶

Tot i que Aviè composà l'*Ora Maritima* al segle IV d.C, féu servir com a base documental un periple massaliota del s. VI a.C amb una relació de la costa entre *Tartessos* i *Massàlia*, a més d'interpolacions d'altres autors més moderns, el que complica molt l'extracció de dades històriques del poema. Pel que fa al territori del País Valencià (Pla, 1980, p. 198) són mencionats els rius *Theodoro*, *Alebo*, *Sicano* i *Tyrio*, tres illes a la costa sud del país més l'illa de Minerva del *Palus Naccararum*, l'estany dels *Naccarara*, el promontori de *Crabasia*, l'*Onussa Quersonessi*, els grups humans de *gymnetes*, *esdetes*, *beribraces* i *ileraugates*, i les ciutats d'*Herna*, *Hemeroskopeion*, *Sicana*, *Tyris*, *Hylates*, *Hystra* i *Sarna*. Tanmateix, apareix mencionada *Ilerda*, nom romà de l'*Ildirta* ibèrica i actual Lleida, però hom creu que aquesta localització d'*Ilerda* a la costa seria un error per semblança fonètica d'aquest topònim amb l'etnònim dels "*ileraugates*" del mateix poema (Pérez, 1996, p. 150).

Centrant-nos ja amb el riu *Sicano*, hi ha quasi unanimitat en la seua identificació amb el Xúquer, el *Sucro* romà, mentre que la propera ciutat de *Sicana* es trobaria localitzada a la desembocadura del riu o a prop d'aquesta, perquè recordem que la font principal de l'*Ora Maritima* és una descripció massaliota del litoral costaner. A banda, també conservem dues cites d'Hecateu de Milet (550-476 a.C), per mitjà de Esteve de Bizanci (s. VI d.C): a la primera

⁶ Traducció al valencià a partir de Rabanal Alonso, 1985, p. 9-13

esmenta una ciutat de *Sicane*, a l'Ibèria europea (per diferenciar-la de la caucàsica), afegint que el seu gentilici és sicani, mentre que a una altra cita ens parla d'una ciutat de *Dera*, a Ibèria, on naix el riu *Sicano*, i que els seus habitants s'anomenen dereus.

Imatge 1.- El riu *Sicano*/Xúquer i el territori dels sicans de Sicília (en roig). Elaboració pròpia.

Així, autors com Mayans i Siscar, Lasserre, Gebhardt, Teodor Llorente, Schulten, Jacob o Chofre són partidaris de localitzar *Sicana* a Cullera o al seu terme (Chofre, 2002, pp. 37 ss.), altres com el Pare Fita, Blázquez y Delgado-Aguilera, Gavala y Laborde, opten per identificar-la amb Sueca, mentre que als segles XVII i XVIII va ser proposada una localització a Xàtiva per Escolano, el Pare Diago i el Pare Flórez, en un destacable exercici imaginatiu. En canvi, investigadors com Nicolau-Primitiu Gómez Serrano, Uroz, Iniesta o Pericot coincideixen en posar-la a la part baixa del riu Xúquer, però sense anar més enllà. Recentment, degut a la importància del jaciment arqueològic ibèric i romà de l'*Alteret de la Vintihuitena*, a Albalat de la Ribera, amb la seua excavació encara pendent de publicació, va prenent força una localització en aquest emplaçament, així com una relació entre la *Sicana* ibèrica i la ciutat de *Sucro*

romana, també identificada en aquest jaciment. Però aquest tema específic serà tractat pròximament per un altre company de *Clapir*.

Partint d'aquesta identificació de *Sicano* = Xúquer, molts autors moderns han defensat l'origen riberenc/valencià dels sicans (Chofre, 2002, pp. 59 ss.): al 1929 Nicolau-Primitiu Gómez Serrano parlarà d'una colonització del Mediterrani Central per part dels sicans provinents de l'entorn de l'Albufera, situant la seua arribada a Sicília cap al 3.500 a.C; Pia Laviosa Zambotti relacionarà, al 1954, la part oriental de la Península Ibèrica i Sicília, almenys des del Paleolític Superior, arribant fins i tot a definir l'illa de Sicília com una "*terra de colonització sicana, es a dir, valenciana*", relacionant-ho amb l'aparició de la ceràmica impresa de tipus "llevantí" i del vas campaniforme. Altres investigadors defensors d'aquestes postures seran Mayans i Siscar, Joaquin Costa, Ettore Pais, Carretelli, Menéndez Pidal i García y Bellido.

⌋ Altres orígens per als sicans

Ja des de ben antic s'han plantejat orígens alternatius a l'ibèric defensat per Tucídides, Fílist i la resta dels ja esmentats. Així, recordem que el propi Tucídides cita la versió dels propis sicans, que defensen la seua autoctonia, o que junt a la teoria de l'origen ibèric defensada per Fílist, Diodor Sícul esmenta la teoria autoctonista de Timeu, posició que aquest finalment avalarà. Recentment, hi ha qui els ha donat un origen ibèric però diferent, relacionant els sicans, a partir del relat de l'expulsió d'aquest de la seua terra originària per part dels lígurs, amb els *sequani* del Roine, considerat tradicionalment el límit entre ibers i lígurs (Patroni, 1947), teoria que seguirà Fletcher el 1960.

També trobarem partidaris d'un origen itàlic dels sicans: Aureli Teodosi Macrobi (ca. 385-430 d.C) i Aule Gel·li (125-180 d.C) els consideren com un dels primers pobles d'Itàlia, junt a pelasgs i auruncs (aquests darrers molt sovint confosos amb els àusons). Virgili (70 a.C – 19 d.C), a l'Eneida, els esmenta

arribant a Itàlia junt als àusons, mentre que Plini el Vell (23-79 d.C) , al seu "*Naturalis Historia*", esmenta als sicans com membres de la "*Foederatio Albensis*" del Laci, amb centre al Mont Albà (Chofre, 2002, p. 48).

⊗ Els sicans des de l'arqueologia

Actualment, des de l'arqueologia contemporània identifiquem als sicans amb la Cultura de *Sant'Angelo Muxaro-Polizzello* (Bernabò, 1966 / Braccesi 1980, p. 53) que es desenvolupà a la part centre-occidental de l'illa de Sicília entre els segles XI-VI/V a.C, sent contemporània de les Cultures de *Ausoni II*, *Pantalica Sud* o *III* i *Finocchito*, relacionades aquestes amb els sículs de la Sicília oriental.

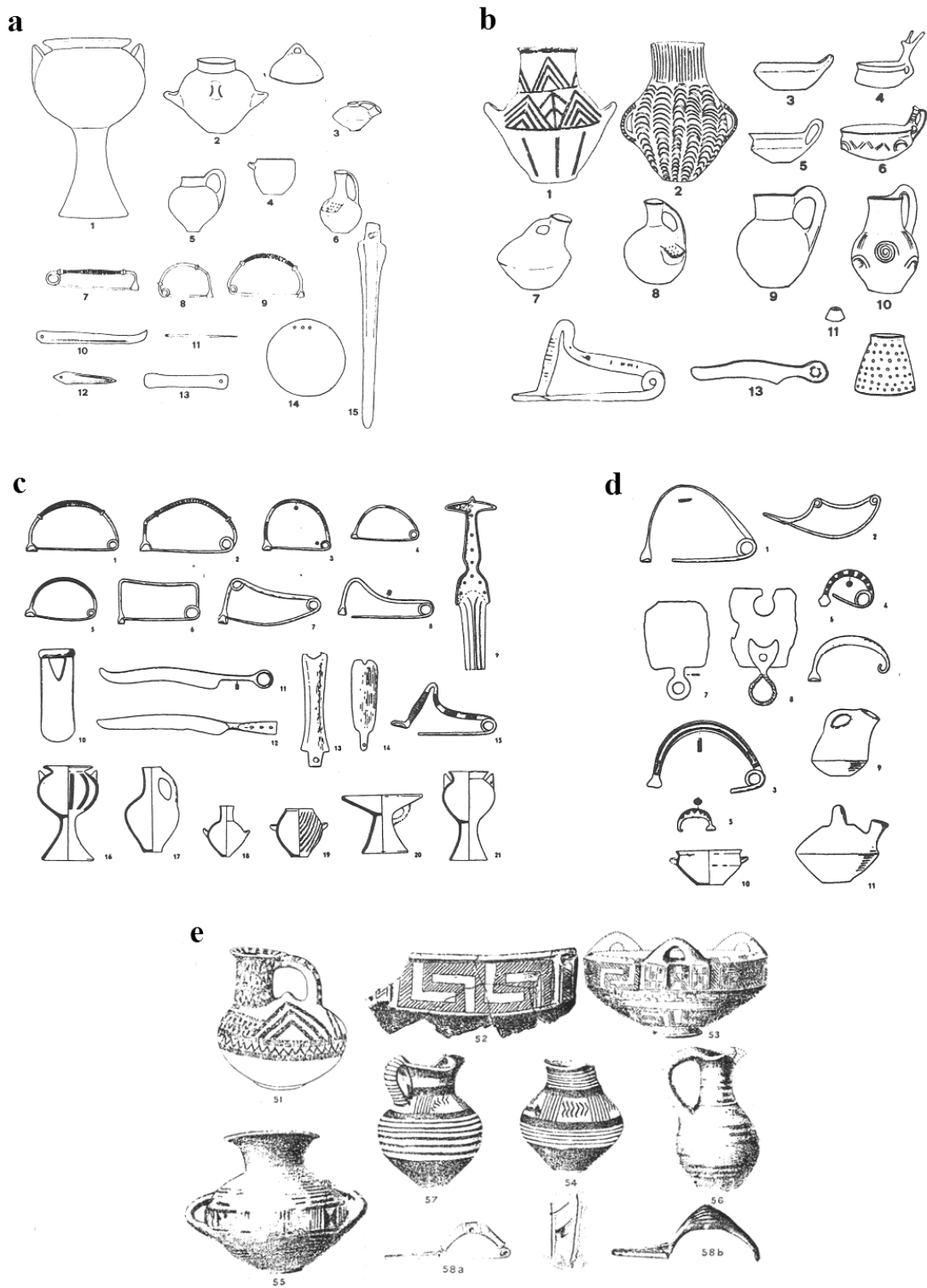
Mirant més enrere, la Cultura de *Sant'Angelo Muxaro-Polizzello* presenta certa continuïtat respecte les Cultures de *Tapso* i de *Pantalica Nord* : la primera d'aquestes, la Cultura de *Tapso* o *Thapsos* (Domínguez, 1989, pp. 24 ss.), es situa al Bronze Mitjà entre el s. XV a.C i el s. XIII a.C, caracteritzada per un incipient urbanisme i evidències de configuració de l'hàbitat, i per la presència d'importacions d'origen egeu (majoritàriament amb cronologia LH III A-B), testimoni de nombrosos contactes amb navegants i comerciants aqueus que donaran lloc a un dels trets d'identitat d'aquesta cultura, una mescla d'elements locals i micènics. Així mateix, la Cultura de *Tapso* sorgí amb el desenvolupament de l'anterior Cultura de *Castelluccio*, del Bronze Antic, en la producció d'excedent fins al moment en el que centralitzarà aquests recursos en assentaments costaners, com la pròpia *Tapso* que dóna nom a la cultura, i els intercanviaran amb els micènics a canvi de productes de prestigi, procés dirigit per unes elits que es soterraran en grans estructures funeràries tallades en la roca.

Seguint a Domínguez Monedero, entre el 1250-1050 a.C, en paral·lel al final de la cultura micènica, apareixerà al nord-est de Sicília una cultura sub-apenínica, anomenada *Ausoni I*, contemporània dels Camps d'Urnas proto-vilanovians de

Milazzo. Enfront aquesta arribada d'elements exògens hi haurà zones interiors que resistiran i mantindran el seu bagatge cultural, en aquest cas la Cultura de *Pantalica Nord*, continuadora d'un esquema local propi sorgit a la fase de *Castelluccio*, enriquit amb aportacions micèniques per part de *Tapso*, i amb inevitables influències de l'*Ausoni I*.

Després s'iniciarà una segona fase entre finals del segle XII a.C i mitjans del s. IX a.C, on l'*Ausoni II* s'expandirà per la Sicília nord-oriental, fet que s'ha relacionat amb l'arribada i conquesta dels sículs (Tusa, 1983) citats per Tucídides (VI,2), tres-cents anys abans de la colonització grega. Mentrestant, *Pantalica Nord* continuarà el seu desenvolupament sense majors influències àusones, llevat de xicotetes variacions regionals als materials de les necròpolis. A la tercera fase, entre els segles ss. IX i VIII a.C, veurem com *Pantalica Nord*, o si es prefereix, *Pantalica II*, donarà pas a *Pantalica del Sud*, *Pantalica III*, on els materials de tradició local seran substituïts per uns altres pròpies de la cultura àusona, i que serà continuada per la Cultura de *Finocchito* o *Pantalica IV*, entre el 730 al 650 a.C, quan ja s'està produint un intens contacte amb les colònies gregues que s'han anat establint a l'illa, per entrar a partir de la segona meitat del s. VII a.C en una fase de progressiva aculturació hel·lènica que es tancarà a finals del segle V a.C, convertint la Sicília oriental en un territori plenament hel·lènic, en el que s'anomena com fase de *Licodia Eubea*.

La zona centre i occidental de l'illa restarà fora d'aquest procés de substitució de la cultura material que hem vist entre *Pantalica II* i *III*, mantenint així una destacada influència micènica i desenvolupant-se a l'àrea centre-meridional l'anomenada Cultura de *Sant'Angelo Muxaro-Polizzello*, que pren el seu doble nom de la gran necròpolis del mont de *Sant'Angelo Muxaro* i del poblat i necròpoli associada de *Polizzello*, ambdós a la vall del Platani, encara que la seua influència cultural abastarà tota la part occidental de Sicília.

Imatge 2.- Les tipologies característiques de: a) Pantalica Nord b) Ausoni II de Lípari c) Pantalica II d) Pantalica III e) Finocchito. (dibuixos: Domínguez, 1989)

En el cas del primer jaciment, la necròpoli s'estén al llarg d'uns 3 kilòmetres, amb estructures funeràries *a grotticella* (excavades la roca) que van des de tombes *a forno* fins a enormes *tholoi* principescos que evidencien la pervivència d'elements d'origen egeu heretats d'etapes anteriors quan es va produir el contacte entre indígenes i aqueus, pervivència mantinguda gairebé 500 anys després de la destrucció dels palaus micènics (LH III B2 - LH III C). L'hàbitat associat a aquesta importantíssima necròpoli es trobaria a 2 kilòmetres cap a l'oest de *Sant'Angelo Muxaro*, a *Collo Castello*, sobre una altura de molt difícil accés i un ampli domini visual sobre la vall del Platani.

Polizzello, situat a l'alt Platani, encara que amb restes que testimonien una presència humana anterior, serà a partir del s. VIII a.C quan es manifesta com un centre important de producció metal·lúrgica (Domínguez, 1989, pp. 463 ss.), amb presència de ceràmiques amb decoració impresa i incisa considerades una pervivència del Bronze Final, amb reminiscències micèniques procedents de *Pantalica Nord* (II), encara que al s. VII a.C començaran a manifestar-se les influències orientalizants gregues. A l'acròpoli de *Polizzello*, entre els ss. VII i VI a.C es constatarà una àrea sacra que girava al voltant de dos templets circulars de pedra, format provinent de les cabanyes indígenes del Bronze Final, al voltant dels quals s'han trobat nombrosos *stipe votius* amb restes cremades d'animals sacrificats, ceràmiques tant locals com gregues, així com models ceràmiques en miniatura de temples circulars. Pel que fa a la seua necròpoli, aquesta ocupa tota la vessant de la muntanya i de nou presenta tombes excavades a la roca, amb formes més antigues de tipus circular o el·líptic que donaran pas a cambres funeràries rectangulars amb sostre pla; en ambdues tipologies la cambra principal es troba precedida per una avantcambra quadrangular o rectangular, a la que s'accedeix per un *dromos*.

Sembla ser que hem de posar com un factor determinant en el sorgiment del nucli cultural de *Sant'Angelo Muxaro-Polizzello* el monopoli sobre l'explotació dels recursos minerals existents, sobretot les sals potàssiques, el sofre, el guix i

la sal de roca, i serà aquesta explotació i la comercialització d'aquest monopoli el que provocarà la segmentació social, manifestada en la varietat dels tipus funeraris i la presència d'objectes luxosos als aixovars (Domínguez, 1989, pp. 38), que l'elit social aconseguirà intercanviant els productes que controla i centralitza, fenomen de concentració de poder i segmentació social que es manifestarà fortament quan al s. VIII a.C facen la seua aparició els grans *tholoi* de *Sant'Angelo Muxaro*.

✦ Sicans ≠ ibers

Després d'aquest breu recorregut per la protohistòria siciliana i els seus antecedents des del Bronze Antic, queda clar que els sicans, identificats en la cultura de *Sant'Angelo Muxaro-Polizzello*, no poden ser ibers. No presenten cap tret identificable ni característica ferma que ens permeta relacionar-los amb el gran conjunt cultural de la Segona Edat del Ferro que es va desenvolupar a l'àrea oriental i meridional de la Península Ibèrica, i molt menys amb els ibers del País Valencià de la zona del Xúquer, límit entre els edetans i els contestans.

Seguint allò que ens indica l'arqueologia contemporània, resta clar la gran vinculació dels sicans històrics amb el substrat previ de l'Edat del Bronze de Sicília fins a fàcies culturals com *Tapso* o *Castelluccio*. A la seua cultura material no hi ha cap element que pugua ser considerat com una prova d'una migració de gentes de la Península Ibèrica, ni tan sols d'un contacte destacable entre la cultura de *Sant'Angelo Muxaro - Polizzello* i el món ibèric.

Si fem cas dels models teòrics per identificar grans moviments de població a l'arqueologia (Anthony 1992 / Härke, 1998 / Burmeister, 2000), sempre recordant el reduït coneixement que tenim del Període Ibèric Antic al País Valencià, veiem que a la suposada àrea d'emigració dels sicans, la Ribera del Xúquer, no hi ha evidències arqueològiques que ens assenyalen fets que afavoriren l'expulsió d'un grup humà, així com també resten elements que

testimonien la presència d'emigrants retornats al seu lloc natal, un element molt comú en aquests processos. Així mateix, a Sicília, la suposada àrea receptora, falten també indicadors de moviments de població com són evidències de contactes previs entre la Sicília i les terres del Xúquer protohistòriques, com tampoc hi ha l'aparició de grups assentats a l'illa que presenten una cultura exògena d'arrel ibèrica en els primers estadis d'infiltració al territori, com sí veiem per exemple en el cas de l'*Ausoni I*.

Davant aquesta impossibilitat, la teoria sorgida a l'Antiguitat que apostava per un origen ibèric dels sicans pot derivar d'una recreació erudita a partir de l'homonímia entre l'hidrònim *Sicano*, l'actual Xúquer, i l'etnònim dels sicans (Bérard, 1957, p. 451), o més concretament, segons es desprèn del "*ὥς δὲ ἡ ἀλήθεια εὑρίσκεται*" de Tucídides, que siga producte del mètode etimològic lingüístic desenvolupat pels sofistes (Mangas et Plàcido, 1998, p. 265). Partint d'aquest concepte, que significa "veritat" en un plànol epistemològic, i del mètode que duu associat, Tucídides descobreix que els noms de "*Σικανίη*", *Sicània*, i "*Σικανοί*", sicans, estan etimològicament relacionats amb el riu "*Σικανός*" d'Ibèria, el nostre Xúquer, i aquesta fe en el concepte sofístic de "*ἀλήθεια*" li servirà a l'historiador per a basar la seua teoria d'un origen ibèric per als sicans de Sicília, descartant així l'opció d'Antíoc de Siracusa com a possible font.

Així que, ara per ara, i mentre els estudis genètics aplicats a la prehistòria no presenten cap sorpresa, possibilitat sempre present, resulta impossible sostenir fermament un origen ibèric i riberenc per als sicans protohistòrics de Sicília, portadors d'una cultura d'arrel indígena enriquida amb elements micènics que encara perviuen quan es produeix la colonització grega de l'illa al segle VIII a.C.

IV Bibliografia

- ANTHONY, D. 1990: "The Bath Refilled: Migration in Archaeology again", dins de "*American Anthropologist*", 94, American Anthropological Association.
- BÉRARD, J. 1957: "La colonisation grecque de l'Italie meridionale et de la Sicile dans l'antiquité: l'histoire et la légende", París.
- BERNABO, L. 1966: "La Sicilia prima dei Greci", 4ª edició, Milà.
- BRACCESSI, L. 1980: "La Sicilia prima dei Greci. Trattazione storica", dins de "*La Sicilia Antica, I, 1. Indigeni, fenici-punici e greci*", Nàpols.
- BURMEISTER, S. 2000: "Archaeology and Migration. Approaches to an Archaeological Proof of Migration", dins de "*Current Anthropology*", 41, 4.
- CHOFRE, M. L. 2002: "Las ciudades de Sicana y Sucro: su localización a partir de las fuentes", *Tesis doctoral*, Dept. Historia Antigua, Fac. Geografía e Historia, Universidad Complutense de Madrid.
- COSTA, J. 1891-1895: "Estudios Ibéricos", Madrid.
- CURCHIN, L. A. 2009: "Toponimia antigua de Contestania y Edetania", dins de "*L'vcentvum. Prehistoria, arqueologia e historia antiga*", nº 27, Universitat d'Alacant.
- DOMÍNGUEZ, A. J. 1983: "Los términos Iberia e Íberos en las fuentes grecolatinas: estudio acerca de su origen y ámbito de aplicación", dins de "*L'vcentvum. Prehistoria, arqueologia e historia antiga*", nº 2, Universitat d'Alacant.
- DOMÍNGUEZ, A. J. 1989: "La Colonización Griega en Sicilia. Griegos, Indígenas y Púnicos en la Sicilia Arcaica: Interacción y Aculturación". *BAR International Series 549 (I) et 549 (II)*, Orford.
- FLETCHER, D. 1960: "Problemas de la Cultura Ibérica", *Serie de Trabajos Varios*, nº 22, S.I.P. València.
- GOMME, A. W.; ANDREWES, A.; DOVER, K.J. 1970: "A Historical Commentary on Thucydides. Vol IV: Books V. 25-VII", Clarendon Press, Orxford.
- GÓMEZ SERRANO, N. P. 1928 "Un hiatus prehistòric en las estaciones de altura levantinas", *Archivo de Prehistoria Levantina*, Vol I, València.

- GONZÁLEZ BLANCO, A. 1991: "Una fuente indirecta para el conocimiento de la España Bizantina: Esteban de Bizancio", dins de "*Antigüedad y cristianismo. Monografías históricas sobre la Antigüedad tardía*", nº 8, Universidad de Murcia.
- GONZÁLEZ PONCE, F. J. 1993: "Sobre el valor histórico atribuible al contenido del Ora Maritima: las citas de los iberos y de otros pueblos, como paradigma", dins de "*Faventia, Revista de filología clásica*", nº15, Universitat Autònoma de Barcelona.
- GONZÁLEZ PRATS, A. 1992: "El proceso de formación de los pueblos ibéricos en el Sureste y Levante de la Península Ibérica", dins de "*Complutum*", nº2-3, Universidad Complutense, Madrid.
- GRAU, I. 2005: "Espacios étnicos y políticos en el área oriental de Iberia", dins de "*Complutum*", Vol. 16, Universidad Complutense, Madrid.
- HÄRKE, H. 1998: "Archaeologist and Migration. A Problem of Attitude?", dins de "*Current Anthropology*", 39, 1.
- LAVIOSA, P. 1952: "España e Italia antes de los romanos", dins de "*Cuadernos de Historia Primitiva*", nº VII, Madrid.
- PATRONI, G. 1945: "Sicanie, Sicani = Sequani", dins de "*Athenaeum, studi periodici di letteratura e storia*", nº 35,
- PÉREZ, A. 1996: "La ciutat d'Ilerda", dins de "*Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans*", Universitat de Barcelona.
- PLA, E, 1980: "Los Iberos", dins de "*Nuestra Historia*", Vol. I, València.
- MANGAS, J.; PLÁCIDO, D. (EDS.) 1998: "Testimonia Hispaniae Antigua II A. La Península Ibérica en los autores griegos: de Homero a Platón", Fundación de Estudios Romanos, Madrid.
- RABANAL, M. A. 1985: "Fuentes literarias del País Valenciano en la Antigüedad", dins de "*Arqueologia del País Valenciano: panorama y perspectiva. Annexe de la Revista Lvcentvum*", Universitat d'Alacant.
- TUCÍDIDES,
- TORRES ESBARRANCH, J. J.; 2000: "Historia de la Guerra del Peloponeso, V-VI", Editorial Gredos, Madrid.
- TUSA, V. 1983: "Greci e non Greci in Sicilia", dins de "*Forme di contatto e processi di trasformazione nella società antiche*", Roma.